

KAUZATIVLIKNING SEMANTIK MAQOMI

Turniyozov Behzod Ne'matovich,

SamDCHTI katta o'qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi

Kalit so'zlar: *semantika, kauzallik va kauzativlik, kauzasemantik derivatsiya, semantik operator, sabab va oqibat munosabati.*

Tilshunoslikning semasiologiya sohasi faqat uning leksikologiya bo'limi bilan emas, balki fonetika, morfologiya, sintaksis bo'limlari bilan ham uzviy aloqadordir. Masalan, nutq tovushlarining morfema yoki so'z tasarrufuda ma'no ifodalash uchun xizmat qilishi, morfemalarning ifodalanuvchi xususiyatga ega bo'lishi, gap, mikro- va makromatn tarkibiy qismlarining mantiqiy izchillikda ma'no qurshovida kelishi bunga misol bo'lishi mumkin. O'z navbatida, semantika tushunchasi bugungi tilshunoslikda dolzarb muammolardan biri bo'lgan kauzatsiya jarayoni bilan ham bog'liqdir. Shuni aytish kerakki, kauzativlik tilshunoslikda faqat semantik nuqtayi nazardan emas, balki morfologik va sintaktik jihatdan ham o'rganilmoqda va bu holat kauzativlik tushunchasining grammatik kategoriya sifatida talqin qilinishiga sabab bo'lmoqda: «...kauzативность является одной из глагольных категорий. При этом она не только категория грамматическая, но и функционально-семантическая»[1,86].

Biz esa kauzativlikning grammatik kategoriya sifatida tadqiq qilinishini maqsadga muvofiq deb hisoblamaymiz. Rus tilshunosi E.Y.Gordon ham bu haqda so'z yuritganida haqiqatni aytgan edi: «Kauzativlikni grammatik kategoriya deb bilish noo'rin, zero, kauzativlik ma'no ifodasi o'zining doimiy ko'rsatkichlariga ega emas»[2,5].

E.Y.Gordon ta'kidlaganidek, kauzativlik grammatik kategoriya emas, albatta, lekin ushbu tushunchani ifodalaydigan doimiy ko'rsatkichlari yo'q deb xulosa chiqarish, bizningcha, munozarali ko'rinadi. Chunki kauzativlikning tillarda turli vositalar bilan ifodalanishining o'zi ham uning doimiy ko'rsatkichlari mavjudligidan

dalolat beradi. Masalan, sanskritda: *janati (tug'iladi) – jan-ay-ati (tug'diradi) – fleksiya (markerli kauzativ); rus tilida: умереть – убыть – suppletiv kauzativ; o'zbek tilida: ko'rdi – ko'r-sat-di – postfiksli kauzativ(markerli); fransuz tilida: Je ferai écrire une lettre au directeur par Jean (Men Janni direktorga maktub yozishga majburlayman) – analitik kauzativ.* Bunda kauzativlikning morfologik unsurlar (ko'rsatkichlar) yordamida ifodalanayotgani izoh talab qilmaydi. Bundan tashqari, tobe komponentli murakkab sintaktik qurilmalar operandlarini derivatsion munosabatga kirituvchi *shuning uchun, -sa, chunki* kabi operatorlar ham, shubhasiz, sintaktik jihatdan kauzativ qurilmalarni shakllantiruvchi vositalar hisoblanadi. Hatto XV asrlarda bobokalonimiz Alisher Navoiy ham mazkur tushunchaning turkiy tilda, garchi o'sha davrlarda kauzativlik deb atalmagan bo'lsa-da, o'z ko'rsatkichlari mavjudligini aytib o'tadilar: «Yana arabiy sarf istilohda ikki maf'ulluq fe'llar borki, aning adosi dag'i mo'tabar va kulliydur. Andin dag'i sortlar oriy qolibdurlar. Va atrok anga ham xo'broq vajh bila mutobaat qilibdurlar. Arabiy andoqki, «A'taytu Zaydan dirhaman», (Zaydning dirhamini berishimni buyurdilar) bu tarkibda uch lafz mazkur bo'lur. Alar lafzg'a bir harf ortturg'on bila munga o'xshash bir zamirni ortubdurlar, bag'oyat muxtasar va mufid tushubdur. Andoqki, **yugurt** va **qildurt** va **yashurt** va **chiqart**» Ma'nosi: «Arabiy ikki maf'ulluq fe'llar (vositali obyektli buyruq ma'nosi) ham sortlarda yo'q, turklar bir harf qo'shish orqali bu ma'noni juda qisqa va aniq ifodalaydilar»[3].

Shunday ekan, kauzativlik tushunchasining doimiy ko'rsatkichlari bor

deb bemaolol aytsa bo'ladi. Aks holda kauzativlikni tilda ham, nutqda ham aniqlab bo'lmas edi. Bundan tashqari, mazkur tushunchani grammatik kategoriya deb emas, balki grammatik ma'no ifodalovchi vosita deb o'rganish to'g'ri bo'ladi. Uning semantik jihatdan ifodalanishiga kelsak, kauzativlik gapning presuppozitsiyasi, mikro yoki makromatn tarkibiy qismlarining semantik distributsiyasi bilan bog'liq ravishda tahlil qilinadi.

Kauzativlik grammatik ma'no ifodalovchi vosita bo'lsa, u holda mantiqiy semantik jarayon bilan nima aloqasi bor? degan savol tug'ilishi tabiiy, albatta. Masalan, grammatik ma'no ifodalovchi fleksiya hodisasini olaylik. Mazkur hodisa grammatik vosita bo'lishiga qaramay, tillarda zamon yoki son kategoriyalarini ham ifodalayveradi. Jumladan, arab tilida: **قلب – قلوب** (*qalbbun - qulubun*) – qalb-qalblar (son kategoriyasi ifodasi); nemis tilida: **sang – gesungen** – kuyladi-kuylagan (yaqin va uzoq o'tgan zamon ifodasi). Shunday ekan, kauzativlik ham grammatik vosita bo'lishidan qat'i nazar, mantiqiy presuppozitsiya va semantik distributsiya bilan bemaolol bog'lanaveradi.

Professor A.R.Gubanov va uning shogirdi N.I.Res hammuallifligida yozilgan «Категория причинности: каузальная и каузативная связи» nomli maqolada *kauzallik* bilan *kauzativlik* tushunchalari farqlab o'rganilgan. Olimlar fikricha, kauzallik shart ma'nosi orqali ifodalangan sababni izohlasa, kauzativlik undash orqali ifodalangan sababni bildiradi [4,247]. Mazkur fikrning boshqa tilshunoslar tomonidan ham qo'llab-quvvatlanganligini kuzatishimiz mumkin. Masalan, Y.V.Baklagova «К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка» nomli maqolasida quyidagilarni aytadi: «*Tilshunoslik adabiyotlarida sabab va oqibat kategoriyalari bilan bog'lanuvchi kauzallik va kauzativlik kabi korrelyat terminlarni uchratamiz. Mazkur terminlar lotincha causa «sabab, asoslamoq, undash» ma'nolarini ifodalaydi. Lekin kauzallik shart ma'nosi ifodasi orqali namoyon bo'ladigan tasdiq, isbot, bahona, maqsad, asos kabi tushunchalarni birlashtiradi va o'z navbatida, sintaktik*

unsurlar bilan hosil bo'ladi. Masalan, qo'shma gap unsurlarini aytishimiz mumkin. Kauzativlik esa fe'lning grammatik kategoriyasi bo'lib, faqat sabab ma'nosi bilan bog'lanadi» [5,30].

Yuqorida aytib o'tganimizdek, birinchidan, kauzativlik fe'lning grammatik kategoriyasi emas, ikkinchidan, kauzallik bilan kauzativlikni bir-biridan farqlab o'rganib masala mohiyatini chigallashtirish, bizningcha, bu hodisaning tilshunoslarimiz tomonidan tadqiq qilinishida tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Shuni eslatib o'tish kerakki, kauzativlik tushunchasi grammatik ma'no ifodalovchi vosita ekan, u ishtirok etgan so'z, so'z birikmasi, gap, mikro yoki makromatn kabi til va nutq birliklari kauzal ma'no ifodasi qurshovida bo'ladi, xolos. Boshqacha aytganda, kauzativ vositalar orqali kauzal ma'no ifodalanadi.

Aslida, sabab va oqibat muammosi tahliliga antik davr faylasufi Arastu murojaat etgan edi. U sabab va oqibat munosabatini o'ziga xos usulda tasnif etadi: 1) inson harakatlari sababiyati tipologiyasi; 2) narsalar mohiyati sababiyati tipologiyasi [6,30-38]. Bugungi kunda ham sabab va oqibat munosabatlari mohiyati mazmunini o'rganish jamiyatshunoslik va insonshunoslikda (falsafa, mantiq, psixologiya, adabiyot, tilshunoslik, san'at va h.k.) o'z aktualigini yo'qotgan emas. Zero, bizni qurshab turgan olamda sodir bo'layotgan turli voqealar, tabiiy hodisalar, jamiyat a'zolarining o'zaro munosabati boshqa jarayon va hodisalarga bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, ozmi-ko'pmi ma'lum bir sabablarga ko'ra amalga oshadi. Shunday ekan, sabab va oqibat qonuniyati, qaysi davr bo'lishidan qat'i nazar, kun tartibida o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Shunday qilib, sabab va oqibat munosabatlarini ifodalovchi kauzal ma'no materiya harakatining barcha formalarida o'z aksini topadi, shu jumladan, tilshunoslik sohasida ham u muhim omillardan biri bo'lib gavdalanadi. A.A.Potebnya ta'kidlaganidek, harakat tushunchasi subyekt va obyekt munosabatlari ifodasida sabab tushunchasidan xoli emas. Boshqacha aytganda, sababiyat

subyekt harakati va obyekt holatidan tarkib topadi [7,7].

Avvalgi ishlarimizda kuzativlik semantik nuqtayi nazardan o'rganilganda grammatik ma'no ifodalovchi vositaga nisbatan mantiqiy kategoriyaga yaqin turishini aytgan edik. Bundan tashqari, kuzativlik tushunchasining semantik tomondan tadqiq qilinishi ham derivatsiya qonuniyatlariga bo'ysunadi. Zotan, derivatsion nuqtayi nazardan olib qaralganda derivatsiyaning har qanday turida (leksik, semantik, sintaktik) shakllanish nazarda tutiladi. Shunday ekan, bu jarayonda kuzal ma'noning shakllanishini kuzatamiz. Shu bois, derivatsiyaning bu turini *kuzasemantik derivatsiya* deb atamoqdamiz. Fikrimiz isboti uchun quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Qiyom vaqti. Og'ilda sigir ma'raydi. Uni podaga yubormaydilar: bir ko'zi ko'r bo'lganidanmi podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan. Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (Oybek. Bolalik).

2. *Iskandaroning rangi uchib ketdi, qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'ydi* (Oybek. Nur qidirib).

Yuqoridagi misollarning birinchisi abzas shaklidagi makromatn bo'lib, uning sintaktik derivatsiyasida tayanch struktura muhim rol o'ynaydi, chunki makromatn shakllanishida uning barcha operandlari tayanch strukturaning ma'no salmog'iga tayanadi [8,146]. Mazkur makromatnda tayanch struktura vazifasini uning ikkinchi operandi bajarmoqda. Ammo berilgan matnning kuzasemantik derivatsiyasida uning to'rtinchi operandi ustuvor xarakter kasb etadi, chunki kuzal ma'no aynan shu operand orqali ro'yobga chiqa boshlaydi:

1) *bir ko'zi ko'r bo'lgan* (sabab) – *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan* (oqibat) – birinchi kuzaderivat.

2) *podadan qaytishda shoxi bilan konkaning oynasini sindirib qo'ygan* (sabab) – *Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (oqibat) – ikkinchi kuzaderivat.

3) *Bobom qattiq xafa bo'lib, bir so'mmi, yarim so'mmi jarima to'lagan* (sabab) – *Uni podaga yubormaydilar* (oqibat) – uchinchi kuzaderivat.

Ko'rib turganimizdek, makromatnning kuzasemantik derivatsiyasi uch bosqichli kuzal hosilaga tayanadi. Bunda *sigir* so'si kuzativ munosabatga olib keluvchi kuzator sanaladi. Boshqacha aytganda, mazkur so'z kuzativ jarayonga undovchi unsur bo'lib xizmat qiladi. Makromatn kuzaooperandlari esa semantik kuzaooperator orqali kuzativ munosabatga kirishmoqda. Chunonchi, bunda kuzativ distributsiya muhim rol o'ynaydi. Natijada, makromatn maqomidagi murakkab kuzativli qurilma (MKQ) shakllanadi.

Ikkinchi misolda esa operandlari o'zaro semantik operator orqali munosabatga kirishayotgan teng komponentli murakkab sintaktik qurilma (MSQ) derivatsiyasi voqelanayotganini ko'ramiz. Mazkur MSQ mikromatn maqomiga ega bo'lib, uning operandlari sintaktik derivatsiyasi, birinchi makromatndagidan farqli o'laroq, alohida tub va tayanch strukturalar asosida amalga oshadi. Bundan tashqari, uning kuzaderivatsiyasi ham real kuzatorga asoslanmaydi. Quyida uning derivatsion paradigmasiga murojaat etamiz:

1-operandning sintaktik

derivatsiyasi hamda kuzal ma'nosi

- 1) *uchib ketdi* – tub struktura;
- 2) *rangi uchib ketdi* – tayanch struktura;
- 3) *Iskandaroning rangi uchib ketdi* – hosila struktura (operator: *-ning*);
- 4) *Iskandaroning rangi uchib ketdi* (oqibat) – kuzatsiya amalga oshgan, biroq real kuzator va sabab ma'lum emas (birinchi distantli kuzativ).

2-operandning sintaktik derivatsiyasi hamda kuzal ma'nosi

- 1) *qarab-qarab qo'ydi* – tub struktura;
- 2) *(U) qarab-qarab qo'ydi* – tayanch struktura;
- 3) *(U) eshikka qarab-qarab qo'ydi* – hosila struktura (operator: *-ka*);
- 4) *(U) qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'ydi* – hosiladan hosila struktura (operator: *qo'rqinch to'la ko'zlari bilan*);

5) (*U*) *qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'ydi* – kauzatsiya amalga oshgan, biroq real kauzator va sabab ma'lum emas (ikkinchi distantli kauzativ).

Tahlil natijasidan ko'rinib turibdiki, MSQning derivatsion xususiyatini o'rganishda tub struktura g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi, zotan, u sintaktik struktura shakllanishida asos vazifasini o'taydi. Kauzal ma'noning ifodalanishi esa, so'nggi hosila strukturaga qarab aniqlanadi. MSQ tarkibiy qismlarining ikkalasida ham alohida kauzal ma'no ro'yobga chiqayotganligining guvohi bo'lamiz. Boshqacha aytganda, *Iskandaronning rangi uchib ketishi va qo'rqinch to'la ko'zlari bilan eshikka qarab-qarab qo'yishi* uchun nimadir sabab bo'lgan, biroq u berilayotgan matn parchasida *kontaktli* emas, balki *distantli* holatda namoyon bo'ladi. Bunda birinchi

misoldagi kabi real kauzatorning harakatni bajarishga undashi kuzatilmaydi. Shu bois, MSQ operandlarining kauzal ma'no og'ushida kanligi ularning mantiqiy *presuppozitsiyasiga* qarab aniqlanadi. Natijada, ikkala operand orqali ifodalanayotgan kauzal ma'no yig'indisi *ustkauzativlikni* hosil qiladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, til sistemasi belgilarining asosiy sifatlaridan biri ifodalanuvchi tomonidan yanada yuqoriga qarab borar ekanmiz, cheksiz ravishda shakllanishi mumkin bo'lgan xabar paradigmalariga ega bo'lamiz. Bu esa til hodisalariga subyektiv omilning ta'siri kuchining oshib borayotganligini ko'rsatadi [9,43]. Mazkur ta'sir esa, o'z navbatida, qandaydir voqea-hodisa, harakat va jarayonlarning voqelanishiga sabab bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Бессалов А.Ю. Каузативные глаголы как средство выражения причинно-следственных отношений в английском и французском языках // Вестник МГОУ, № 6, 2010.
2. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке // Автореф. дис. канд. филол. наук: -М., 1981.
3. Alisher Navoiy. Muhokamatul lug'atayn (Nashrga tayyorlovchilar: Oybek, Porso Shamsiyev). –Toshkent,1948.
4. Рец Н.И., Губанов А.Р. Категория причинности: каузальная и каузативная связи//Вестник Чувашского университета, № 1, 2012.
5. Баклагова Ю.В. К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка//Вестник Адыгейского государственного университета. Серия «Филология и искусствоведение». Майкоп: АГУ, 2008. Вып. 10 (38).
6. Аристотель. Метафизика (Перевод с греческого П.Д.Первова и В.В.Розанова). –М., 2006.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Том III. –М., 1968.
8. Turniyozov N.Q., Turniyozov B.N., Turniyozova Sh.N. O'zbek tili derivatsion sintaksisi. –Toshkent, 2011.
9. Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания//Вопросы языкознания, № 4, 2002.

Турниязов Б. Семантический статус каузативности. В данной статье каузативность изучается по закономерности семантической деривации, а также в ней выражено отношение к научным взглядам некоторых учёных.

Turniyazov B. Semantic status of causativeness. In this article causativeness is studied according to the laws of semantic derivation as well as it expresses the attitude to the scientific views of some scientists.